

नक्षलवाद : कारणे व उपाय

प्रा. दिनेश साहेबराव खंडारे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,

कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, देवपूर, धुळे

भारतातील सामाजिक व्यवस्थेला, राजकिय व्यवस्था , अंतर्गत संरक्षण व्यवस्था, मानवी मूल्ये, इत्यादींवर विपरित परिणाम करणारी समस्या म्हणजे नक्षलवाद होय. नक्षलवादी चळवळीची दिशा भरकटली आहे. याचा आधार माओवादी किंवा मार्क्सवादी विचार राहिले नसून हिंसेवर आधारित चळवळ बनली आहे. ज्याचा जनकल्याण हा उद्देश नष्ट झालेला आहे. याच्यात गरीब , असहाय्य, आदिवासी कामगार भरडले जात आहेत.

नक्षलवादी चळवळीची सुरुवात पश्चिम बंगालमधील सिलीगुडी जिल्ह्यातील नक्सलबारी येथे १९६७ मध्ये झाली. याच गावाच्या नावावरून नक्षलवाद हे नाव रुढ झाले.सुरुवातीला नक्षलवादाचे नेत्रुत्व चारु मुजुमदार व कानू सन्याल ने केले. नक्सलबारी गावात शेतकरी व जमीनदार यांच्यात १९६७ ला

झालेल्या संघर्षात शेतक-यांनी जमीनदारांवर हल्ला केला त्या संदर्भात पोलीस शेतक-यांना अटक करायला गेले असता संघर्ष झाला. त्यात एका पोलीस अधिका-यांसमवेत ९ प्रौढ व २ मुलांचा मृत्यु झाला. या घटनेत साम्यवाद्यांनी शेतक-यांना पाठिंबा दिला. हे साम्यवादी माओ-त्से-तुंग ,लेनिन व कार्ल मार्क्स च्या विचारांनी प्रेरित होते. या साम्यवाद्यांमध्ये चारु मुजुमदार व कानू सन्याल यांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. त्यांच्या मते भारतीय शेतकरी व कामगार यांची जी दुरावस्था झालेली आहे. त्याला शासकीय धोरणे जबाबदार आहेत. ज्यामुळे उत्पादन साधनांवर शेतीवर श्रीमंतांची मालकी प्रस्थापीत झालेली आहे.आणि ही मालकी जर संपुष्टात आणायची असेल तर सशस्त्र क्रांति म्हणजेच हिंसेहशिवाय दुसरा पर्याय नाही. चारु मुजुमदार हे माओ-त्से-तुंगच्या विचारांचे प्रशंसक होते. त्यामुळे नक्षलवादाला माओवाद देखील म्हटले जाते.नक्षलवादामुळे आंध्रप्रदेश , बिहार, छत्तीसगड ,झारखंड, मध्यप्रदेश,महाराष्ट्र, ओरिसा, तेलंगाणा,उत्तरप्रदेश आणि पश्चिम बंगाल ही राज्ये प्रभावित झालेली आहेत. १९६८ मध्ये दिपेंद्र भट्टाचार्यांच्या नेतृत्वात कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ मार्क्सइजम अँड लेनिनची स्थापना झाली. त्यानुसार त्यांनी मार्क्स आणि लेनिनच्या विचारांच्या अधिपत्याखाली काम करावयाचे ठरले. कानू सन्याल आणि चारु मुजुमदार योनी १९६९ मध्ये भूसंपादनासाठी व्यापक लढा आरंभला.त्याचे केंद्र नक्सलवादीच होते. कसेल त्याची जमीन ही विचारसरणी या लढयाची होती. पश्चिम बंगालमध्ये काँग्रेसची सत्ता जाऊन ज्योति बसु मुख्यमंत्री बनणे हा या लढयाचा परिणाम होता.

पण काळ जसा बदलत गेला तसाच हा लढा म्हणजेच नक्षलवाद आपल्या विचारांपासून दूर जात होता. याचे स्वरूप सामाजिक न राहता राजकिय बनले व आपली दिशा भरकटले. तसेच याचे स्वरूप जातीय देखील झाले.

नक्षलवादाचे प्रणेते चारु मुजुमदार यांचा १९७२ ला तुरुंगात मृत्यू झाला व कानू संन्याल यांनी २०१० ला आत्महत्या केली. हया घटना नक्षलवादाची सद्यःस्थिती सांगणारी बोलकी उदाहरणे आहेत. एकुण ९२,००० वर्ग कि.मी. जमीन नक्षलवाद्यांच्या ताब्यात आहे. १०,००० सैनिक व नागरिक यात मारले गेले आहेत.

नक्षलवादी विचारसरणीच्या अनुयायांच्या मते सद्यःस्थितीतील राजकीय सत्त भ्रष्ट नेते, नोकरशहा, भांडवलदार. दलाल व जमीनदारांच्या हातात आहे. हे सर्वजण एकत्र येवून शेतमजूर आणि कामगारांवर राज्य करीत आहेत. म्हणून ही चळवळ जमीनसुधारणा चळवळीशी संबंधित आहे. कारण देशातील बहुसंख्यांक जनतेचे उदरनिर्वाहाचे साधन शेती आहे.नक्षलवाद्यांनी आपले साध्य साधण्यासाठी ज्या साधनांचा अथवा मार्गांचा अवलंब केला तो म्हणजे हिंसाचार ते अत्यंत अयोग्य साधन आहे. आणि त्याचे परिणाम निराशदायीच असतात. हिंसक आंदोलनांनी काहीच साध्य होत नाही. असे इतिहास सांगतो व हिंसेच्या आधारावर कोणतीच सत्ता दिर्घकाळ टिकलेली नाही. शेवटी तिचा दयनीय शेवट होतो पण यात बळी जातो तो निष्पाप सामान्य जनतेचा याचे दुष्परिणाम त्यांना दिर्घकाळ भोगावे लागतात.

नक्षलवादाला सुरुवातीपासूनच संघशासन अथवा राज्यशासनाने गांभिर्याने घेतले नाही. कोणतीही लहान घटना भविष्यात दिर्घ व उग्र स्वरुन धारण करू शकते. ही दूरदृष्टी शासनाज असावी उदा. रस्त्याच्या कडेला उगवणारी काटेरि झुडपे सुरुवातीला अगदी लहान असतात. सर्वजण त्याकडे दुर्लक्ष करतात कोणीच त्या उपटून टाकण्याची तसदी घेत नाहीत पण जेव्हा ती मोठी होतात त्यावेळेस मात्र त्या प्रत्येक येणा-या जाणा-याच्या अंगाला ओरबाडतात. पण यावेळेस त्यांची मुळे पक्की झालेली असतात व त्यांना उपटून फेकणे हे तेवढे सोपे राहिलेले नसते. पण अशक्यही नसते. असेच काही नक्षलवादाच्या संदर्भात आपणांस म्हणता येईल.

समाजात संपत्ती असलेला व नसलेला आहरे व नाहीरे हे दोन गट आहेत त्यात नाहीरे वर्गाची शासन व्यवस्था प्रस्थापित करणे ज्यात कामगार व शेतकरी सार्वभौम असतील. हा नक्षलवादाचा उद्देश आहे. देशाच्या आर्थिक , सामाजिक, राजकिय तसेच प्रशासकिय व्यवस्थेत अमूलाग्र बदल आणणे हा नक्षलवादाचा दुरगामी उद्देश आहे. यासाठीच त्यांचा संघर्ष चालू आहे. नक्षलवादाचा सुरुवातीचा उद्देश दूर होऊन ते हळूहळू चिनी नेत्यांच्या विचारांनी प्रभावित झालेत व हिंसक आंदोलनात रममाण झाले.

नक्षलवादाची कारणे:-

दारिद्र्य:-ज्या राज्यांमध्ये नक्षलवाद फोफावला अथवा नक्षलवादाला अनुकूल ठरलेल्या राज्यांमध्ये दारिद्र्यामध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण लक्षणीय आहे व होते. नक्षलवादी विचारसरणी या दारिद्र्याची जबाबदारी अथवा दोष सरकारची आहेअसे मानते. नक्षलग्रस्त राज्यांकडे शासनाने कमालीचे दुर्लक्ष केले आहे व त्याचा परिणाम येथील दारिद्र्य वाढलेले आहे. छत्तीसगढ या नक्षलवादग्रस्त हे राज्य खनीज संपत्तीने संपन्न आहे. त्यात साग साल सारखी वृक्षसंपदा असून लोह बॉक्साइट, हिरे आणि सोन्याच्या खाणी आहेत. असे असूनही हे राज्य मागासलेले म्हणून संबोधले जाते. या राज्यातील भिन्नतेला एकतेच्या सूत्रात गोवते ती म्हणजे गरीबी आणि दुर्लक्षीतता होय. अशीच परिस्थिती झारखंड

,बिहार,ओरीसा,प.बंगाल या राज्यांची देखील आहे.शासकिय योजनांच्या अंमलबजावणीतील शिथिलता यामुळे या राज्यात नक्षलवाद फोफावतो आहे.

साम्यवादी विचारसरणी :- कोणत्याही आंदोलनाला एका विशिष्ट विचारसरणीचे अधिष्ठान असते अथवा चळवळीला विचारधारेचेर आधार असल्यास ती दिशाहीन होत नाही, विशिष्ट मार्गाने तिचे मार्गक्रमण होत असते. व तिची ध्येये ही निर्धारित असतात,थोडक्यात चळवळीची साध्य व साधने विचारधारेमुळे निश्चित असतात. तशीच विचारसरणी नक्षलवादाला साम्यवादाची लाभलेली आहे.नक्षलवादाचे प्रेरणास्त्रोत चारु मुजुमदार यांना १९६२ च्या भारत-चिन युद्धाच्या वेळी तुरुंगात राहावे लागले त्यावेळी त्यांच्या प्रकृति अस्वास्थ्यादरम्यान त्यांनी माओ-त्से-तुंग च्या विचारांचा अभ्यास केला यावर आधारीत त्यांच्या भाषणांच्या आणि लेखांच्या संग्रहाला ऐतिहासिक आठ दस्ताऐवज संबोधले गेले व तेच नक्षलवादाचा आधार बनले. साम्यवादी विचारसरणीचे जनक कार्ल मार्क्स, लेनिन व माओ-त्से-तुंग च्या विचारांनी नक्षलवाद प्रेरित आहे.

जमीनदार:-स्वतः कोणत्याही प्रकारे शेतीत काम न करता स्वस्त दरात भूमिहिनांकडून शेतीत श्रम करवून घेणे, अल्पभूधारकांच्य जमीनी बळाचा वापर करुन हस्तगत करणे,शेतमजूरंवर अन्याय करणे इ. कामे जमीनदारांनी जे ली या अन्यायाचे वर्णन नक्षलीविचारवंत आणि कवि वखरा रॉय यांनी आपल्या तुरुंग डायरीत सविस्तर केलेले आहे. जमीनदारांनी जबरदस्तीने हिसकावलेल्या अथवा बळकावलेल्या जमिनी /शेती मुक्त करण्यासाठी नक्षलवादी हिंसा घडवित आहेत. बहुतांश करुन दलितांच्याच जमिनी बळकावलेल्या आहेत. ही गोष्ट अपमानास्पद आहे व हया अपमानाचा बदला घेण्यासाठी नक्षलवाद फोफावत आहे.

स्थानिक लोकांचे सहकार्य व समर्थन:- नक्षलवाद्यांच्या मते ते शासनाने दुर्लक्ष केलेल्या आदिवासी व गरिबांसाठी लढत आहेत. त्यांचे हक्क त्यांना मिळवून देत आहेत. जमिनीचे वितरण गरीब आदिवासींमध्ये व्हावे यासाठी ते संघर्ष करीत आहेत व त्यामुळे त्यांना स्थानिकांचे समर्थन प्राप्त होत आहे व नक्षलवादाची पाळेमुळे घट्ट होत आहे. स्थानिक जनता शासनाला सहकार्य करण्याऐवजी नक्षलवाद्यांना सहकार्य करतात.

शोषण:- नक्षलग्रस्त भागातील लोकांची आर्थिक परिस्थिती हालाकीची असल्यामुळे त्यांचे सर्वच स्तरावर शोषण होत असते. उदा. सामाजिक, राजकिय, प्रशासकिय स्तरावर त्यांना कोणताही सन्मान प्राप्त होत नाही त्यांची विकासाची कामे होत नाही .त्यामुळे त्यांच्यात असंतोषाची भावना वाढीस लागते व ते विद्रोही बनतात. हे नक्षलवादाचे एक कारण आहे. जेव्हा शोषणकर्ते आपल्या मर्यादा ओलांडतात तेव्हा सर्वसाधारण जनता या शोषणाविरुद्ध एकत्र येऊन संघटित होते व लढा देते. साधारणपणे सर्वसामान्य जनता सोषिक असते पण जेव्हा शोषणाचा अतिरेक होतो तेव्हा ते वरील पाऊल उचलतात व नक्षलवादी संघटना या परिस्थितीचा गैरफायदा घेतात व या जनतेला आपल्याकडे आकर्षित करतात व त्यात यशस्वी होतात.

प्रादेशिकवाद व असंतुलित विकास:- ज्या राज्यांमध्ये नक्षलवाद वाढीस लागला त्या राज्यातील अथवा त्या राज्यातील नक्षलग्रस्त भागातील लोकांच्या लक्षात आले कि त्यांना मूलभूत गरजा देखील पूर्ण करता येत नाही व शहरी भागात अथवा

काही विकसीत राज्यातील जनता ऐषआरामाचे जिवन जगत आहे, चैनच्या वस्तूंची रेलचेल आहे. व नक्षलग्रस्त भागात मात्र प्राथमिक शिक्षण, शुध्द पिण्याचे पाणी, मूलभूत आरोग्य सेवा,रस्ते, विज, दळणवळणाची साधने तंत्रज्ञान यांचा अभाव दिसून येतो. यामुळे अशिक्षित आदिवासी नक्षलवादी विचारांनी प्रभावित होऊन नक्षलवादी चळवळीशी जोडले जातात. स्वातंत्र्योत्तर काळात शासनाने आदिवासी व दलितांच्या उध्दाराकडे विशेष लक्ष पुरविले नाही. काही योजना जरूर तयार केल्या पण त्याची योग्य रित्या अंमलबजावणी झाली नाही. त्यामुळे त्याचा फायदा दलित आदिवासिना झाला नाही. देशातील काही प्रदेशांचा अत्याधिक विकास ते काहींचा अगदी न्यून विकास हा विकासाचा असमतोल व असंतुलन नक्षलवाद्याला प्रेरित करतो.

जंगलांचा नाश:- आदिवासिंचे जिवन हे जंगलांवर आधारित असते व दिवसेंदिवस जंगलांचा नाश होत चालल्यामुळे आदिवासींवर उपासमारीची वेळ आलेली आहे. फळे कंदमुळे गोळा करणे, लाख गोळा करणे,मध संकलन करणे ,तेंदुपत्ता गोळा करणे इ. व्यवसाय बुडत चालल्याने बेरोजगारी वाढून ते नक्षलवादाकडे आकर्षित झाले जंगलांचा नाश झाल्याने नक्षलग्रस्त भागाज व्यापक प्रमाणाज बेरोजगारी वाढली. बेरोजगारी नक्षलवादाचे एक प्रमुख कारण आहे.

उपेक्षा:-दूर्गम भागातील दलित आदिवासींची समाज व शासनाकडून उपेक्षा झाल्यामुळे त्यांची योग्य ती दखल न घेतल्यामुळे दलित आदिवासींचा कल नक्षलवादाकडे झुज ला.

प्रलोभन:-नक्षलवादी संघटनांकडून दलित आदिवासींना दिली जाणारी विविध प्रलोभने त्यांना नक्षलवादाकडे आकर्षित करतात.

रोजगारपुरक शिक्षण:- भारतात औद्योगिक क्षेत्रात प्रचंड क्रांति झाली असून उद्योगधंद्यात निर्माण होणाऱ्या रोजगाराच्या संधीना अनुकूल शिक्षणपध्दती नसणे तसेच त्यास अनुकूल शिक्षण घेणे प्रचंड खर्चिक असल्याने व शिक्षणात कुटिरोद्योग शिक्षणाचा अभाव ही समस्या आदिवासींना नक्षलवादी बनण्यास प्रेरीत करते.

जिज प्रतिकार:-नक्षलप्रवण क्षेत्रातील आदिवासी जनता निर्धन, शैक्षणिकदृष्या मागासलेली,राष्ट्रवादाचा अभाव नैतिक जबाबदारी बदलची उदासिनता व पोलिसांच्या संरक्षणाचा अभाव यामुळे हे लोक नक्षलवाद्यांच्या हिंसेला चोख उत्तर देऊ शकत नाहीत त्यामुळे नक्षलवाद्यांचे बळ वाढते.

भौगोलिक रचना:-नक्षलवाद ज्या भागात वाढला आहे.त्याप्रदेशाची भौगोलिक रचना ही दूर्गम आहे. ज्यात वनसंपदा भरपूर आहे पण नक्षलवाद्यांना आश्रय मिळेल ते लपू शकतील व त्यांना शोधून काढणे कठीण होईल अशा भौगोलिक संरचनेमुळे त्यांच्यापर्यंत पोहोचणे पोलिसांना कठीण जाते. त्यामुळे त्यांना भौगोलिक संरक्षण मिळते.

नक्षलवादावरील उपाय:-

ज्याप्रमाणे एखादी समस्या उद्भवते त्याचप्रमाणे ती नाहीशी देखील होऊ शकते पण त्यासाठी योग्य ती उपाययोजना करणे आवश्यक असते. नक्षलवाद ही भारताच्या विकासातील अडथळा आहे. ही समस्या अतिशय सावधपणे हाताळायला हवी. त्यासाठी काही उपाययोजना खालीलप्रमाणे सुचविता येतील.

१. **मुलभुत साधनसुविधांची उपलब्धता करणे-** नक्षलग्रस्त भागांमध्ये प्राथमिक शिक्षण, विद्युत सोयी, दळणवळण साधने, दवाखाने, शुध्द पिण्याचे पाणी ,रस्ते इ. सुविधांचा पुरवठा उपलब्ध करुन दिल्यास त्या भागातील दलित आदिवासी जनता नक्षलवादापासून परावृत्त होण्यास मदत होइल. शिक्षणामुळे त्यांचा दृष्टिकोन बदलेल, आरोग्य सुविधांमुळे जिवनमान व आयुष्यमान वाढेल. शासनाबद्दलची उदासिनता लोप पावून सकारात्मक दृष्टिकोन वाढीस लाजेल.
२. **लोकशाही मुल्ये रुजविणे-** नक्षलवाद्यांच्या विचारसरणीत हिंसेला अनन्य साधारण महत्व आहे. परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी ते हिंसक साधनांचे समर्थन करतात पण आपले हितसंरक्षण करण्यासाठी लोकशाही मार्गांचा अवलंब करण्यासंदर्भात त्यांना प्रवृत्त करावे सत्ता परिवर्तन निवडणुकीसारख्या लोकशाही मार्गांनी करता येते व सत्तादेखील प्राप्त करता येते. चर्चा व विचारविनीमयाच्या माध्यमातून प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांच्यात जागृती निर्माज ज रावी.
३. **आर्थिक नाकेबंदी-** कोणतीही चळवळ अथवा आंदोलन आर्थिक मदतीशिवाय लढले जाऊ शकत नाही.नक्षलवाद्यांना हत्यारे पुरविणारे, आर्थिक रसद पुरविणारे, संचार साधनांसारखे तंत्रज्ञान पुरविजा-यांची नाकेबंदी करावी त्यामुळे नक्षलवाद्यांची शक्ती क्षिण होऊन हे आंदोलन कमजोर बनेल.
४. **दृकश्राव्य माध्यमांची भुमिका-** विविध दूरदर्शनच्या वाहीन्यांनी नक्षलवाद्यांनी केलेला हिंसाचारच केवळ दाखवू नये तर नक्षलवादाची कारणे,परिणाम व उपाययोजना यावर महाचर्चा तज्ञांच्या माध्यमातून घडवून आणावी, नक्षलवाद्यांची भुमिका जनतेसमोर मांडुन व त्याचबरोबर सरकारचीही भूमिका मांडुन त्यांच्यात चर्चेच्या माध्यमातून समेट घडवून आणून नक्षलवादाची तिब्रता कमी करता येइल.
५. **नक्षलग्रस्तभागातील** आदिवासींना सत्तेत सामावून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात यावा यामुळे त्यांच्यात जबाबदारीची भावना निर्माण होइल व सत्तेत सहभागी झाल्याने त्यांचा आत्मविश्वास वाढेल.आपल्या समस्या सोडविण्यासाठीची सत्ताच त्यांच्या हाती आल्याने ते आपल्या समस्या योग्यरितीने सोडवतील व शासनाबद्दल तक्रारीपासून परावृत्त होतील व नक्षलवादापासून दूर राहतील.
६. **नक्षलप्रवण क्षेत्रात** धाडसी पोलीस व प्रधासकिय अधिका-यांची नियुक्ति करावी जे धाडसीपणे नक्षलवादाचा सामना करतील व नक्षलवाद्यांचा आत्मविश्वास कमी होइल त्यांच्यात भिती निर्माण होइल.व नागरिकांमध्ये सुरक्षिततेची भावना निर्माण होइल व त्यांच्या मनातील नक्षलवाद्यांबद्दलची भिती कमी होउन ते नक्षलवाद्यांच्या दबावाला बळी पडणार नाहीत.
७. **रोजगार निर्माण करणे:-** विकासाच्या नावावर नक्षलग्रस्त भागातील आदिवासींच्या जमीनी हिरावून घेतल्या जातात पण त्यांच्या पुर्नवसनाची व रोजगाराची व्यवस्था केली जात नाही असे प्रकार बंद करुन तेथील आदिवासींना रोजगार उपलब्ध करुन द्यावा.
८. केवळ हिंसेलर हिंसेने उत्तर देउन नक्षलवाद संपणारा नाही. त्यासाठी शासकिय धोरणे ठरवून त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यावर भर द्यावा यासाठी दृढ राजकिय इच्छाशक्तीच्या वाढीवर भर द्यावा.त्याखेरीज ही समस्या

निर्मुलन होणे केवळ अशक्य आहे.

९. नक्षलग्रस्त भागातील आदिवासी हे कुशल कारागीर नाहीत. तसेच ते आपले क्षेत्र सोडून इतरत्र जाण्यास इच्छुकही नाहीत म्हणून त्यांना ते आहेत त्याचठिकाणी कुटिरोद्योगांना विकसित करावेत. ज्यामुळे गरीब श्रीमंत भेद जमी होऊन रोजगार वृद्धी होईल व उपजीवीकेचे साधन मिळेल परिणामी नक्षलवादापासून परावृत्त होण्यास चालना मिळेल.
१०. जे नक्षलवादी नक्षलवादी चळवळीला कंटाळले असतील त्यांना स्थिर जिवन जगण्याची इच्छा असेल पण नजलवाद सोडल्यास सरकार जर प्रतिकूल असेल तर नक्षलवादी आत्मसमर्पणास तयार होणार नाहीत त्यासाठी शासनाने त्यांना राष्ट्रिय विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणून त्यांचे पुनर्वसन करुन त्यांना रोजगाराचे एखादे पॅकेज जाहीर करावे.
११. न्याय मिळज्यास लाजजा-या विलंबामुळे अन्यायग्रस्त आदिवासी न्यायालयाचा दरवाजा ठोठावण्याऐवजी हातात बंदूक घेतात व नक्षलवादी बनतात. त्यासाठी कायदा व न्यायव्यवस्थेत सुधारणा होणे आवश्यक आहे की जेणे करुन आदिवासींना शिघ्र व सहज न्याय प्राप्त करता येईल. यामुळे आदिवासी नक्षलवादाशी लढा देउ शकतील व आपले जीवन समर्थपणे जगू शकतील.
१२. चिन व पाकिस्तानकडुन आतंकवाद व नक्षलवादाला उघडपणे आर्थिक व शस्त्रास्त्रांची मदत होत आहे ही थोपविण्यासाठी भारताला ह्या राष्ट्रांशी असलेल्या आंतरराष्ट्रीय धोरणात, कुटनितीत बदल घडवुन आणून ही मदत थोपवण्यात यावी.
१३. काही मानवी अधिकार संरक्षक संघटना, सामाजीक संघटना, एन.जी.ओ. ज्या ज्या वेळेस पोलीस नक्षलवाद्यांना अथवा त्यांच्या सहका-यांना अटक करतात त्यावेळेस मानवी अधिकारांचे हनन होत असल्याचे भासवून त्यांना सोडविण्यात यशस्वी होतात.असे बरेच लोक आहेत जे पे रोल पध्दतीने नक्षलवाद्यांना मदत करतात. पी.यु.सी.एल. मानवी अधिकाराच्या नावाखाली अशाप्रकारची नक्षलवाद्यांना मदत करते.

संदर्भग्रंथसूचि

- * en.wikipedia.org
- * In the wake of Naxalbari: a history of the Naxlite Movement in India-sumanta Banerjee-Subarnarekha
- * www.ijifr.com
- * www.jagaranjosh.com
- * mainstreamweekly.net
- * nitawriter.wordpress.com
- * www.quora.com
- * www.yourarticlelibrary.com
- * www.uressay.com
- * www.facebook.com/Mukharjeenager/NewDelhi
- * jayprakashmans.blogspot